

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТИ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ мен ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТИ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ
КАФЕДРАЛАРЫ, «ЛИНГВОАРНА» ҒЗЖОӘ ОРТАЛЫҒЫ,
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАЖАЙ-ҮЙІ
«ҰЛТ БОЛМЫСЫ» ЖУРНАЛЫ

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

**G-Global платформасында өткізілген ғылыми-әдістемелік
онлайн-семинардың**

МАТЕРИАЛДАРЫ

2017 жылдың 12–19 қаңтары

АЛМАТЫ 2017

ӨОЖ 811.512.122: 821.0
КБЖ 81.2Каз : 83.3(5Каз)
А94

Баспаға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасын басқарған:

Өмірхан Өбдиманұлы – Факультет деканы.

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – Деканның ғылыми инновациялық және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары.

Ақымбек Съезд Шардарбекұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі.

Редакция алқасы:

Темірболат Алуа Берікбай – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі.

Имаханбет Райхан Сахыбекқызы – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті

Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Факультеттің әдістемелік кеңес төрағасы.

Гүлжанар Амантайқызы – «Ұлт болмысы» журналының бас редакторы.

Жауапты шығарушылар:

Аширова Анар Тишибайқызы – «ЛИНГВОАРНА» филологиялық ғылыми-зерттеу және оқу-әдістемелік орталықтың жетекшісі.

Егізбаева Назыкен Жаненқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті.

«Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы»: Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты қазақша әліппесіне 105 жыл толуына орай ғылыми-әдістемелік G-Global платформасындағы онлайн-семинар материалдары (2017 жылдың 12-19 қаңтары). – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017 –165 бет.

ISBN 978-601-04-2586-6

ISBN 978-601-04-2586-6

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Филология және әлем тілдері
факультеті Қазақ тіл білімі кафедрасы,
2017 ж.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	5
--------------	---

ЖАРЫССӨЗ БАЯНДАМАЛАРЫ

<i>Сыздық Р.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуы	6
<i>Уәлиұлы Н.</i> Ұлттық жазудың ұлы диқаншысы	9
<i>Смағұлова Г. А.</i> Байтұрсынұлы қазақтың шешендік сөздері жайында.....	14
<i>Салқынбай А.Б.</i> Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының атасы	18
<i>Жұбаева О.</i> Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттардың А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі көрінісі.....	21
<i>Ақымбек С.Ш.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ графикасы мәселесі	29
<i>Бұлдыбай А.С. А.</i> Байтұрсынұлының шешендік сөздердің жанрлары туралы толғамдары.....	34
<i>Имаханбет Р.С.</i> «Оқу құралы: қазақша алифба», «Әліп-бій: жаңа құрал» оқулықтары туралы аңдату және кейінгі басылымдарына жалпы шолу.....	37

I. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ, ЖАЗУ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Амантайқызы Г.</i> Қазақ көсемсөзінің қалыптасуындағы Ахмет Байтұрсынұлының қызметі.....	45
<i>Аширова А.Т.</i> Тіл білімінің алтын діңгегі – Ахмет Байтұрсынұлы	47
<i>Ахметалиева Г., Зайсанбаев Т. А.</i> Байтұрсынұлы және қазақ тілінің дыбыстық жүйесі	50
<i>Әміров Ә. А.</i> Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдер	53
<i>Егізбаева Н. Ж. А.</i> Байтұрсынұлы еңбектеріндегі рай категориясының жіктелу ерекшеліктері.....	56
<i>Есболаева И.А., Базарбекова Н.Ш., Бектаева С.О.</i> Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы.....	59
<i>Жұбаева О.</i> Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам ұстанымдары.....	61
<i>Иманалиева Ф.Қ.</i> Экспрессия, эмоция терминдерінің А. Байтұрсынұлы еңбектерінде берілуі.....	67
<i>Имангазина А. А.</i> Байтұрсынұлы және семасиология мәселелері	71
<i>Иманқұлова С.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және тілді меңгертудегі берік ұстаным	74
<i>Күдерінова Қ.Б. А.</i> Байтұрсынұлының емле ұстанымы, орфограммалау тәсілдері	77
<i>Күдерінова Қ.Б. А.</i> Байтұрсынұлы жазуының графика-орфографиялық ерекшеліктері	83
<i>Қондыбай К.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және жазу мәселесі	88
<i>Мамырбекова Г.М. А.</i> Байтұрсынұлы әліпбиіне қатысты қоғамда орын алған пікірталастар.....	91
<i>Мамырбекова Г. М.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін (алфавитін) жасаудағы қызметі.....	95
<i>Мұратбек Б.Қ.</i> А. Байтұрсынұлы зерттеулеріндегі тіл қисыны(стиль), сөз мәдениеті, сөз өнерінің ғылымы мәселелері.....	101
<i>Садуақас Н.А.</i> А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі жазуы мәселесі	104
<i>Саткенова Ж.Б.</i> Тілші-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының тілдік талдау жүйесіне қатысты әдістемелік көзқарасы туралы.....	108
<i>Турабаева Л.К., Әбдікерімова Г.А., Сайлаубеков А.Н. А.</i> Байтұрсынұлы – қазақ терминологиясын қалыптастырушы	110
<i>Түсіпқалиева Р.Қ.</i> Білімнің бастауы – ұлт тілінде.....	113
<i>Шыныбекова А.К. А.</i> Байтұрсынұлы және қазақ терминдері.....	114

II. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ, ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Айтжанова Г.С.</i> А. Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысалы	121
<i>Әбдікерімова Г.А., Турабаева Л.Қ., Бектаева С.О.</i> А. Байтұрсынұлының мол мұраларының жас ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы	123
<i>Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А., Көшербаева Г.М.</i> А. Байтұрсынұлы – бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күрескер	125
<i>Бектаева С.О., Әбдікерімова Г.А., Мадалиева А.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет теориясы саласындағы еңбектерінің маңыздылығы	127
<i>Бекназаров Б.А.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және Алаштың айбынды тағылымы	129
<i>Бөгенбаева Ә.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының креативті көзқараста туған тәржімалары	133
<i>Жаметова Ж. А.</i> Байтұрсынұлы мысалдарын орта мектепте оқыту	138
<i>Матенова Ғ.Ж.</i> Ахмет Байтұрсынұлы шығармасы арқылы өлеңнің мазмұны мен идеясын меңгерту	142
<i>Мұқашев Т. А.</i> Байтұрсынұлы публицистикаларындағы халық тағдыры	149
<i>Мұқашева А. Б.</i> Момышұлының Ахмет Байтұрсынұлы жайлы көзқарастары	151
<i>Оспанова А.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік күрес бағыты	154
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және шығарма тілі	158
<i>Смағұлова С.Ә.</i> Ағартушының қазақ әліпбиі және оның қазақ тарихындағы маңызы	161

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ДЫБЫСТЫҚ ЖҮЙЕСІ

Ахметалиева Гүлишат

аға оқытушы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Зайсанбаев Төлеубек

филология ғылымдарының кандидаты

С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ

Күнделікті өмірде адам баласы бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынас жасайды. Қоғам үшін аса маңызды бұл құбылыстың сырын ашуға адамзат ерте кезден бастап-ақ талпыныс жасаған. Тіл дыбыстарын, олардың құрамын, тілдегі дыбыстардың өзгеру заңдылықтарын зерттеу бірден қалыптаса қалған жоқ. Тіл дыбыстарының жасалуын жолдарын, дыбысталу ерекшеліктерін зерттеуде бір-біріне қарама-қайшы пікірлер көп болды. Ондай талас-тартыстар қазақ тілін зерттеуде де орын алды. Мәселен, қазақ тіліндегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың саны, жасалу жолдары туралы пікір қайшылықтары әлі де бар. Бұл мәселелерді ашып көрсету үшін қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы бұрын-соңды жазылған зерттеулердің негізгілеріне аз-кем тоқтала кетейік.

Қазақ тілін ғылыми түрде зерттеу XIX ғасырдың орта тұсы мен екінші жартысынан басталды. Ресей империясы қазақ жерін саяси-әскери басқарудың бір жолы ретінде қарап қазақ тілін зерттей бастады. Миссионерлік мақсатта жазылса да бұл еңбектердің қазақ тілі білімі үшін маңызы зор. Қазақ тіліндегі дыбыстарды дауысты, дауыссыз деп жіктеуде бұл еңбектерде көптеген кемшіліктер болғанына дауысты, дауыссыз дыбыстарға арнайы тоқталу барысында көз жеткізуге болады. Ал қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеуде бірден-бір дұрыс жолда болған адам – ұлы ғалым А.Байтұрсынұлы болды. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары Е.Омарұлының, Қеменгерұлының, Х.Досмұхамедұлының т.б. қазақ тілі туралы жазғандарынан А.Байтұрсынұлының еңбектеріне сүйенгенін байқауға болады. Әсіресе Х.Досмұхамедұлы өзінің еңбегінде «Тіл – құралда да осыны айтады» деген сияқты сөйлемдер арқылы сілтеме жасап отырған. Сол кездегі қазақ зиялылары әр түрлі мамандық иелері болса да, қазақ тілін, әдебиетін зерттеуге, халықтың сауатын ашуға барынша ат салысқан. Олардың тіл, әдебиет жайлы, ғылымының түрлі саласында терминдерді қалыптастыру туралы жазған еңбектері әлі күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ, себебі олардың ұстанған бағыты – ұлттық бағыт еді. Сол кездегі қазақ зиялылары ұлт тілінің тазалығын сақтауға тырысты, ғылыми терминдерді ұлт тілінің негізінде қалыптастырмақшы болды, басқа тілден кірген сөздерді ұлт тіліне бейімдеп алуды қолдады.

XIX ғасырдың орта тұсында қазақ тілін зерттеген Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, В.В.Радловтар қазақ сөздерін ел аралап жүріп жинап, қалай естілсе, солай жазып алып отырғандықтан, қазақ тілі дыбыстарының сөйлеу барысындағы өзгерістерін дәл таңбалады. Олар сингармонизм құбылысының сырын түсініп, ол туралы теориялық пайымдаулар жасаған [1, 5-6]. Дегенмен, олардың зерттеулерінде азды-көпті қателіктер де болған. Мәселен, Н.И.Ильминский қазақ тілінде 8 дауысты дыбыс бар деп есептеген (**а-ә, е, ы, і, о, ө, у, ү**). «Н.И.Ильминский тіл алды ашық **ä** (э) дауыстысын дербес фонема түрінде қарамай, **а** дауыстысының варианты ретінде түсініп, оны дауыстылардың тобынан шығарып тастайды» [3, 28]. Ал В.В.Радлов болса **w** (**у**), **j** (**и**) дыбыстарын жартылай немесе аралық дауысты дыбысқа жатқызады [3, 29]. Сондай-ақ бұл үш ғалым да қазақ тілінде қос дауыстылар бар деп қате тұжырым жасаған [3, 6].

Ұлы ғалым А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық жүйесін нақты анықтады. Ол бұған дейін орыс ғалымдарының назарынан тыс қалған, қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктерін көкірек көзімен түйсініп, дұрыс тұжырымдар жасады. 1912 жылы «Айқап» журналында жарияланған «Жазу тәртібі» деген мақаласында А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде 24 дыбыс бар, олардың бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты дыбыс деп жазады. Сөздердің жінішке екенін білдіру үшін дәйекші белгіні ұсынады. «Сөздің алдында тұрған

жінішкелік белгісін көріп, ол сөздің ішіндегі дауысты дыбыстардың қаріптерін жінішке оқимыз; дауысты жінішке оқылса, олармен қатар дауыссыз дыбыстар да жінішке оқылады» [4, 239-240].– деп, қазақ тілінде дауыссыз дыбыстар толықтай дауысты дыбыстың ықпалында болатынын дұрыс көрсетеді.

А.Байтұрсынұлы да, сондай-ақ өткен ғасырдың 20-30-жылдары қазақ тілі дыбыстары туралы зерттеу еңбектер жазған Е.Омаров та, Қ.Кемеңгерұлы да қазіргі қазақ тілінде үнді дауыссыз дыбыстарға жатқызып жүрген дыбыстарды жартылай дауысты дыбыс деп таныған. А.Байтұрсынұлының 1914 жылғы шыққан «Тіл құралы» мен 1925 жылғы «Тіл - құралын» салыстырып қарағанда оның жартылай дауысты дыбыстарға деген көзқарасын аздап өзгерткенін профессор О.Жұбайдың зерттеуінен көруге болады. Профессор О.Жұбай А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров және Қ.Кемеңгерұлының қазақ тілінің дыбыстық құрамы туралы көзқарастарын мынандай кестемен көрсетеді:

А.Байтұрсынұлы Тіл – құрал 1915	А.Байтұрсынұлы Тіл – құрал 1925	Е.Омаров Қазақ тілінің дыбыстары	Қ.Кемеңгерұлы Грамматика Казахского языка
Дауысты: а, о, ұ, ы, е	Дауысты: а, о, ұ, ы, е	Дауысты: а, о, ұ, ы, е	Дауысты: а, о, ұ, ы, е
Жарты дауысты: у, и	Жарты дауысты: у, и, р, л	Жарты дауысты: ымралы: у, и, р, л ымрасыз: м, н, н	Жарты дауысты: у, и, р, л

[3, 6].

Кестеден өткен ғасырдың басында қазақ тілін зерттеушілер қазіргі қазақ тілінде үнді дауыссыз деп аталатын дауыссыздарды жартылай дауысты деп танығанын көреміз. Ал Е.Омаровтың «ымралы», «ымрасыз» деп атағандары қазіргі қазақ тілінде ызың, шұғыл үнді дауыссыздар деп аталып жүр.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар туралы А.Байтұрсынұлы бастаған алаш зиялылары осындай пікірлер айтқа. Ал қазақ тіліндегі дыбыстарға артикуляциялық сипаттама бергенде орыс тілінің фонетикалық зерттелуін басшылыққа алған І.Кеңесбаев орыс тіліндегі фонетикалық заңдылықтарды, құбылыстарды қазақ тілінің бойынан да іздестіруді басталды. Нәтижесінде, көп жағдайда, фонетикалық құбылыстарды орыс тіліндегідей етіп түсіндіру дәстүрге айналды. І. Кеңесбаев орыс тіліндегі и мен у дауыстыларын қосып қазақ тіліндегі дауыстылар санын 11 дауыстыға жеткізді. Кейінірек І.Кеңесбаев, А.Ысхахов, К.Аханов «Қазақ тілі грамматикасы» деген еңбектерінде орыс тіліндегі э дыбысын қосып, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар санын он екіге ұлғайтты [5, 12]. Осыдан бастап мектептерге, орта және жоғары оқу орындарына жазылған оқулықтар мен, оқу құралдарында қазақ тілінде 12 дауысты дыбыс бар деп жазылатын болды. [6, 23; 7, 53; 8, 37 т.б.]. Ал профессор Мырзабектен Сапархан қазақ тілінің байырғы төл сөздерінің құрамында 9 дауысты дыбыс бар, ал у мен и орыс тілінен енген сөздердің құрамында ғана дауысты болады деп есептейді [9, 12-20]. Әрине Мырзабектен Сапархан орыс тіліндегі у мен и дауыстылары қазақ тіліне сіңбегенін жақсы білген, бірақ сол кездегі саясат солай жазуға мәжбүрлеген. Еліміз тәуелсіздік алып, ұлт мәселесін батыл айтуға мүмкіндік туған кезде жазған «Қазақ тілінің айтылым сөздігі» деген еңбегінде былай деп жазады: «Соңғы мың жылда, Ақымет опат болғанға дейін, сырттан бір дыбыс енді дегенді білмейміз. (Орыс тілінде де соңғы 200 жылда жаңа дыбыс енгенін оқи алмадық). Олай болса, тілдің дыбыстық құрамы ғаламат тұрақтылығымен ерекшеленеді. Сол үшін де ол – тілдің жаны, өзі. Тіл мәңгі болса, ол да мәңгі. Оның қатары бұзылса, тіл де бұзылады» [10, 8].

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің зерттелуі Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев т.б. сияқты ғалымдар салған жолға түсіп, саясаттың ықпалымен кеткеннен бастап, тіліміздегі барлық фонетикалық құбылыстар орыс тілінің фонетикалық заңдылығымен салыстырыла зерттелетін болды. Ал қазақ фонетикасының зерттелуіне профессор Ә.Жүнісбек түбегейлі өзгеріс енгізді. Профессор Ә. Жүнісбек қазақ тілі фонетикасының орыс тілінің үлгісімен зерттелгенін, көптеген

тұжырымдардың орыс тілінің үлгісімен жасалғанын сөз етеді. Сөйтіп, фонетика туралы зерттеудің мұндай бағытын «еуропоцентристік» немесе «еуропа-өзімшіл» бағыт деп атайды. Үндіеуропа тілдері үшін *фонема*, тай-қытай тілдері үшін *тонема*, түркі тілдері үшін *сингема* терминін қолданған дұрыс болады дейді. Осыған байланысты түркі тілдері үшін аллофон термині де келмейді деп Ә. Жүнісбек түркі тілдері үшін аллосингема терминін қолданады. Ә. Жүнісбектің талдауы бойынша қазақ тілінде үш тірек дауысты бар бар. Олар: жалаң дауысты **а** (екі аллосингемадан тұрады **а, ә**), жалаң дауысты **ы** (төрт аллосингемадан тұрады **ы, і, ұ, ү**), құранды (дифтонг) дауысты **о** (үш аллосингемадан тұрады **о, ө, е**) [3, 47-48]. Ә. Жүнісбек қазақ тілінің дыбыстық құрамын зерттеген көптеген зерттеушілердің **ә** дыбысы араб тілінен енген деген тұжырымдарын жоққа шығарады. Бұдан басқа тілден сөз алмайтын тіл болмайды, бірақ ол сөздерді өзінің тілдік заңдылығына бағындырып алады деген қорытынды жасауға болады. Ал тіл атаулы басқа тілдерден дыбыстарды қабылдамайды. Ал тілге тән емес дыбыстар жазудың әсерінен, жасанды түрде енуі мүмкін. Қазақ тіліне ешбір тілден дыбыс енген жоқ. Оны А. Байтұрсынұлының: «Қазақта жазу-сызу болмаған соң, жалғыз-ақ табиғаттың заңына ерген. Өзгелер табиғатты зорлап, емлеге танып, тілін аздырған» [16, 248]. – деген сөзімен түсіндіруге болады.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар туралы зерттеулерге қысқаша шолу барысында қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс (4 жуан, 5 жіңішке) бар деген тұжырымды қолдаймыз. Ал орыс тілінен енген сөздерде дауысты деп қазақ тілінің дыбыстық құрамына енгізіліп жүрген **у, и, э** дыбыстарын қазақ тілді адам тура орыс тіліндегідей етіп дыбыстай алмайды. Арнайы дайындықпен ғана айтуға болатын дыбыстарды тілімізге сіңісіп кеткен дыбыстар қатарына жатқызудың ешбір жөні жоқ. Жат дыбыстарды мүлтіксіз айтуға қазақ тілінің артикуляциясы мүмкіндік бермейді және ешбір елде басқа тілден енген сөздерді дыбыстау үшін деп әліпбиіне тілдің табиғатында жоқ дыбыстарды қоспайды.

Қай тілде болмасын дауыссыздардың санының дауыстылардан әлдеқайда көп болуы және олардың жасалу жолының күрделілігі оларды жіктеуде біраз қиындықтар келтіреді. «Дауыссыздардың кейбіреулері дауыстың (үннің) қатысуымен жасалса, қайсыбіреулері дауыстың қатысуынсыз жасалады. Осыған орай, дауыссыздар екі топқа бөлінеді: оның бірі – *қатаң дауыссыздар*, екіншісі – *ұяң дауыссыздар*. Қатаң дауыссыздар деп дауыстың қатысуынсыз жасалған дауыссыздарды айтамыз да, ұяң дауыссыздар деп дауыстың қатысуымен жасалған дауыссыздарды айтамыз» [11, 316]. Профессор К. Аханов дауыссыздарға осындай анықтама берсе, профессор Мырзабектен Сапархан дауыссыздар салдырдан жасалады, тонның қатысуы да қатыспауы да мүмкін, дауыссыздарды айтқанда ауа кедергіге ұшырап қарқынды шығады, дыбыстау мүшелерінің кейбіреулері ғана қатысады, дауыссыздар буын құрай алмайды деп дауыссыздардың басты-басты ерекшеліктеріне осыларды жатқызады [9, 11-12].

Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың саны мен сапасы әлі күнге дейін толық анықталған жоқ деп айтуға толық негіз бар. А. Байтұрсынұлы қазақ тілінде 17 дауыссыз дыбыс (б, п, т, ж, ш, д, р, з, с, ғ, қ, к, г, н, л, м, н), екі жарты дауыссыз (шолақ **у**, шолақ **й**) бар деп нақты көрсетіп кетсе [9, 270], Кеңес Өкіметі кезінде орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді орыс тіліндегідей етіп жазу үшін орыс тіліне тән дыбыстар қазақ әліпбиіне енгізілді. Осыдан бастап қазақ тілінде неше дауыссыз бар дегенді анықтай алмайтын дәрежеге жеттік. Тіпті қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы жазылған еңбектерден әріп пен дыбысты ажырата алмау сияқты кемшіліктер де кездесіп қалады. Мәселен, Ғ. Әбуханов: «Қазіргі қазақ тілінде 37 дыбыс бар да, 42 әріп бар. Қазақ тіліндегі сөз мағынасын және сөз тұлғасын түрлендіруге жарайтын фонемалар мыналар: **а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, ы, і, э**» [8, 35]. – деп **щ** әрпін бірде фонемалар қатарына қосса, бірде: «**Щ** әрпі қазақтың *ащы, тұщы, кеңсе* деген байырғы сөздерінде ғана жазылады да, *ашшы, қашшы, шашшы* сияқты сөздерде **ш** әрпі жазылмайды. Ол сөздер морфологиялық принцип бойынша *аш, қаш, шаш* деген түбір тұлғасы мен **шы** жұрнағының тұлғасы сақталып жазылады» [8, 45]. – деп әріп ретінде қарайды. Ал дауыссыз дыбыстарды жіктеген кезде **щ** әрпін қатаң дыбыстар қатарына қосады [12, 36].

Сонымен, қазіргі қазақ тілінде неше дауыссыз дыбыс бар деген сұраққа жауап беру үшін тағы да профессор Ә.Жүнісбекке жүгінуге тура келеді. Ол қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар қазақ тіліндегі 9 дауысты дыбыспен тіркес құрай алуын басшылыққа алады. Осы тұрғыдан келгенде **қ, ғ** дыбыстары тек жуан дауыстылармен, **к, г,** дыбыстары тек жіңішке дауыстылармен тіркесетінін ескеріп, **қ-к** дыбыстарын бір ғана қатаң дауыссызға және **ғ-г** дыбыстарын бір ғана ұяң дауыссызға жатқызады. Сөйтіп ол қазақ тілінде 17 (**б, ғ-г, д, ж, й, қ-к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ұ, у (w), ш**) дауыссыз дыбыс бар деп санайды [1]. Сөйтіп ол А.Байтұрсынұлы көрсетіп кеткен 19 дауыссызды қазақ тілінің төл дауыссыздары деп негізге алады.

Қазақ тілінің табиғи қалпын сақтап, болашаққа таза күйінде жеткіземіз десек А.Байтұрсынұлы салған, профессор Ә.Жүнісбек қостап нақты санын анықтаған әріптерден басқа бөтен бірде-бір дыбыс қазақ әліпбиінде болмауы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
2. Аралбаев Ж. «Қазақ тілі фонетикасының зерттелуі жайында». Кітапта: Фонетика казахского языка. – Алма-Ата: Наука, 1969 г. –167 стр.
3. Жұбай О. «Қазақ тілінің фонетикасы бойынша Қ.Кемелгерұлының танымы». «Ізденіс», №3, 2000 ж.
4. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: «Алаш», 2005. – 320 б.
5. Кеңесбаев І., Ысқақов А. Аханов К. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: «Мектеп», 1966. – 188 б.
6. Бейсенбаева Қ. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 70 б.
7. Исхаков. Ф.Г. Общая характеристика тюркского вокализма. Кітапта: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Москва: «Издательство Академии наук СССР», 1995. –342 стр.
8. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. –Алматы: «Мектеп», 1967. – 288 б.
9. Мырзабектен С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Мектеп, 1996. – 84 б.
10. Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001 ж., –320 б.
11. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 1965 ж. – 592 б.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ҰСЫНҒАН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР

Әміров Әбдібек Жетпісұлы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

А.Байтұрсынұлы қаламынан туындаған еңбектердің барлығының дерлік өзіндік орны ерекше және солардың қатарында «Тіл – құрал» атты оқулығы да өзіндік мәнге ие. Бұл оқулық үш бөлімнен тұрады. Аталмыш оқулықтың фонетикаға арналған бірінші бөлімі алғаш рет 1914 жылы жарық көрсе, қазақ тілінің морфологиясына арналған екінші бөлімі 1915 жылы, ал синтаксиске арналған үшінші бөлімі 1916 жылы жарық көрген болатын. Бұл еңбектің үш бөлімі де жөнделіп, толықтырылып кейіннен бірнеше рет жарық көрді. Мақалада А.Байтұрсынұлының осы оқулығында берілген лингвистикалық терминдерге, олардың қазіргі кездегі қолданылу-қолданылмауына тоқталатын боламыз.

«Тіл – құрал» атты еңбегінің бірінші бөлімінде А.Байтұрсынұлы алдымен қарып, дыбыс, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, буын және т.б терминдерге тоқталады. Бұлардың ішінде «қарып» атауы қазіргі кезде әріп түрінде қолданылып жүргені белгілі болса, ал қалғандары сол бұрынғы қалпында қолданылуда.